

Varga E. Árpád

Az 1857. évi erdélyi népszámlálás a román szakirodalomban

1996 őszén indította útjára a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem szociológiai tan-székének munkacsoportja *Studia Censualia Transsilvanica* című kiadványsorozatát. Ennek ke-retében az erdélyi népszámlálások települési adatsorait kívánják közreadni a régebbi koroktól egészen napjainkig. Elsőként a Dávid Zoltán által szerkesztett és Budapesten 1994-ben megje-lent 1850. évi népszámlálási kötetet dolgozták fel. A kötetről egy esztendeje számoltam be: ismertettem a szerkesztők hosszú távú elképzeléseit, a sorozat közös jellemzőit és magát a szó-ban forgó kiadványt, de természetesen kitértem az illető népszámlálás, valamint a budapesti forráskötet bemutatására is. Egy rövid népszámlálás-történeti vázlat kapcsán utaltam azokra a körülményekre, amelyek összefüggéseiben körvonalazódik a sorozat jelentősége. (Az ismerte-tés a Statisztikai Szemle 1997. 4–5, illetve a Korunk 1997. 11. számában jelent meg.) Azóta a munkacsoport (vezetője dr. Traian Rotariu tanszékvezető, tagjai Iulian Pah, Maria Semeniuc és Mezei Elemér, tanácsadó szakértő Ion Bolovan) két újabb kötetet örvendezettte meg az ér-deklődő közönséget.¹ Mind a kettő, párhuzamos források alapján, a sorrendben következő 1857. évi népszámlálás anyagát dolgozza fel.

Mivel a sorozat jellemzőit korábban már részletesen taglaltam, most csupán a főbb szer-kesztési elveket idézem fel ismét. Az egyes kötetek a forrásban szereplő adatokat teljes körűen, a mai romániai felhasználó szempontjaihoz igazodó elrendezésben tartalmazzák. A helységek megnevezése természetesen román nyelvű: a hivatalos vagy annak hiányában az utolsó köz-használatú névalak. Esetenként a rovatok sorrendje is más, mint az eredetiben volt. A legna-gyobb változás azt jelenti, hogy a feldolgozott adatokat a jelenlegi – az 1992. évi népszámlálás időpontjában érvényes – közigazgatási beosztás szerint csoportosítják és összegzik. Ez a szer-kezet képezi a kötetek megjelenésének rendjében kibontakozó hosszú távú demográfiai-statisztikai idősorok alapját. A táblázatos fő részt két mutató egészíti ki. Az első a forrás eredeti szerkezetét, azaz a népszámlálások időpontjában érvényes közigazgatási beosztást reprodukál-ja. Itt az egyes törvényhatóságok és helységek a korabeli területi elrendezés szerint, akkori hi-vatalos nevük alatt szerepelnek, mai román megfelelőjükkel együtt, kiegészülve az illető tele-pülés mai adminisztratív hovatartozásának jelzésével. A második mutató egy helységnévtár, amelynek alapján a kötet használója a román névalak ismeretében megtalálja a keresett telepü-lést, illetőleg tájékozódhat annak korabeli közigazgatási hovatartozásáról. A szerkesztők ígérete szerint a sorozat befejeztével egy komplex helynévmutató összeállítására is sor kerül.

A két újonnan megjelent kötet érdemi megítéléséhez feltétlenül szükség van a hazai népes-ségszámbavételek történetében fordulópontot jelző 1857. évi census fontosabb tudnivalóinak felidézésére. Ezért először az 1857. évi erdélyi népszámlálás kérdéskörét és a rendelkezésre álló – a kolozsvári szerkesztőség által is munkába vett – adatforrásokat tekintjük át.

Miután az előző, 1850. évi népszámlálás nem mindenben járt a megfelelő eredménnyel, az osztrák belügyminisztérium szinte azonnal megkezdte egy újabb számbavétel előkészítését. Az érvényes jogszabályok értelmében háromévenként kellett volna népszámlálást tartani, az új census ennek megfelelően 1854-ben vált volna esedékessé. Végrehajtását azonban a közigaz-gatási-politikai reformok miatt 1857. október 31-re halasztották. Az összeírás ez alkalommal már nem a katonaság, hanem a polgári hatóságok részvételével történt, és viszonylag rövid idő

¹ *Recensământul din 1857. Transilvania*. Cluj-Napoca, Editura Staff, 1996. 280 lap (*Studia Censualia Transsilvanica*); *Recensământul din 1857. Transilvania*. Ediția a H-a revăzută și adăugită. Cluj-Napoca, Editura Staff, 1997. 581 lap (*Studia Censualia Transsilvanica*).

alatt, 1857. november–december hónapban lezajlott. Az adatok községi, járási és kerületi öszegezését a helyi közigazgatási szervek igen gyorsan elvégezték, így az országos (tartományi) összesítésekhez a belügyminisztérium már 1858 márciusában hozzájutott. A népszámlálás ezúttal is csak a polgári népességre terjedt ki. A még 1853-ban elkészített tervezetek a korábbinál sokkal körültekintőbben és részletesebben tárgyalták az új népszámlálás tartalmi kérdéseit, amely nem csupán szervezettségével, de a felvétel pontosságával, valamint a feldolgozás és a közlés részletességével is jelentős mértékben felülmúlta az 1850. évi számbavételt. Szakértő értékelés szerint az 1857. évi census az első tagja a modern, elsősorban demográfiai szempontokat szem előtt tartó népszámlálások sorozatának, és sok tekintetben a korszerű népszámlálási kritériumokat is teljesítő műveletnek minősíthető. Az 1857. évi népszámlálás érdemei között ki kell emelni a részletes foglalkozási, a korra vonatkozó és a tartózkodási hellyel kapcsolatos kérdéseket. A vallásra, családi állapotra vonatkozó kérdések ugyanúgy szerepeltek, mint 1850-ben, 1857-ben azonban nem kérdezték a megszámláltak nemzetiségét.

Az 1857. évi népszámlálás adatait – a népességre vonatkozó információkat 66 rovatban részletezve – tartományi, megyei és járási bontásban a belügyminisztérium 1859-ben publikálta,² majd azok megjelentek a *Tafeln* 1861. évi kötetében is.³ A települések adatait – a városok adatsorát kivéve – nem tették közzé, a népszámlálási statisztikai iratanyagok túlnyomó része pedig időközben megsemmisült. Erdély területére vonatkozóan azonban a budapesti Központi Statisztikai Hivatal könyvtárában két forrásanyag is fennmaradt. Az egyik egy kivételes értékű kéziratos összeállítás, amely – feltehetően az akkori közigazgatási és területi reformok előkészületeinek szolgálatában – 1860-ban készült, és az 1857. évi népszámlálás teljes községsoros adatait foglalja magában Erdély és a Részek területén.⁴ Az Erdély területi átszervezésével foglalkozó Organisirungs Landes Commission tevékenységének köszönhetően egy későbbi, 1862-ből származó háromnyelvű dokumentum is ránk maradt, amely – egy újabb közigazgatási javaslat mellékleteként – a népesség 1857. évi számát, valamint vallási megoszlását tartalmazza helységenként a tervezett beosztás szerint (de a Partium nélkül).⁵ A teljes községsorokra kiterjedő népszámlálási táblázatokat a budapesti Központi Statisztikai Hivatal Dányi Dezső összeállításában *Erdély 1857. évi népszámlálása* címmel 1992-ben megjelentette. (Ugyancsak ő egy másik kötetben bemutatja a Bach-korszak két osztrák népszámlálását, egyúttal összegezi a felvételek nyomán rendelkezésre álló legfontosabb statisztikai információkat, továbbá az 1857. évi censuszak a mai Magyarország területére átszámított járási adatsorait is közreadja.⁶ Az 1857. évi népszámlálásról írottakat Dányi Dezsőnek e két munkája nyomán idézem.)

Az Erdély 1857. évi népszámlálásának településenkénti adatait tartalmazó budapesti forráskiadvány a kézirat 1860. évi közigazgatási rendjét követi. Erdély politikai beosztása az 1854.

² *Statistisches Übersichten über die Bevölkerung und der Viehstand von Österreich nach der Zählung vom 31. October 1857.* K. K. Min. des Innern. Wien 1859.

³ *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie.* K. K. Direction der administrative Statistik. Neue Folge 3. Bd. 1855–57. I. Teil. Wien 1861.

⁴ *Erdélyország 1857-ik évi népszámlálási táblázatai.* Kézirat a KSH Könyvtárának kézirattárában.

⁵ *Országismeii tabellák Erdély nagyfejedelemiség népessége viszonyairól, mint melléklet politikai felosztásban szükséges változtatások iránti törvényjavaslathoz.* – *Statistische Tabellen über die Bevölkerungs-Verhältnisse des Grossfürstenthums Siebenbürgen als Beilage zum Gesetz-Entwurf über die nothwendigen Abänderungen in dessen politischer Eintheilung.* – *Tabelle statistice despre starea populatiunei alu Marelui Principatu Transilvania, achise langa proieptulu de lege despre schimbarile necesarie in inpartirea lui politica.* [A román nyelvű szöveg az eredeti ortográfia szerint.] A kézirat jellegű nyomtatott forrásra és rendeltetésére Dányi Dezső hívja fel a figyelmet: *Erdély 1857. évi népszámlálása.* Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1992. 7; Uő: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.*

⁶ Dányi Dezső: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.*

évi Bach-féle területi reform nyomán jelentősen különbözött az 1850. évitől. A tartományt a korábbi öt katonai kerület (illetőleg a szebeni katonai kerület alá rendelt két román határőrezred) és 140 alkörzet helyett tíz kerületre, valamint 79 járásra bontották. Az új területi beosztás az 1857. évi népszámlálás végrehajtásáig, majd azt követően is, néhány község járási hovatartozásának megváltozása és pár település összevonása következtében tovább módosult. Ezeket a változásokat a feldolgozás külön jegyzetekben részletezi. A kiadvány fő részét alkotó táblaanyag az eredeti kézirat néhány rovatát (a koréveket) összevonta, és az adatokat fontossági sorrendben újra csoportosította. Ezek a következők (zárójelben a rovatok sorszámai): a házak száma (1), lakások száma (2), a jelen levő, távol levő honos és idegen népesség száma 1857-ben (3–7), az 1850. évi jelen levő népesség száma (8), a népesség száma vallás szerint (9–18), a népesség száma foglalkozás szerint (19–36), a népesség száma nemek (külön a jelenlevők és távollevők), valamint családi állapot szerint (37–46), a férfiak és nők létszáma főbb korcsoportok szerint (47–58). A demográfiai adatok a honos (jogi) népesség számát részletezik. A korcsoportok összevonását az adatfelvétel feltételezhető torzításai indokolták; az új csoportosítás úgy történt, hogy az megközelítse a korszerű kormegoszlás elemzésének feltételeit. A felekezetek részletezése a római katolikusok, a görög katolikusok, görögkeletiek, lutheránusok, reformátusok, unitáriusok és izraeliták mellett ez alkalommal az örmény katolikusokra és örmény keletiekre, valamint az egyéb vallásúakra is kiterjedt (ilyeneket azonban a felvétel Erdélyben nem talált).

A budapesti forráskiadvány a népszámlálás rövid jellemzését és a legfontosabb adatok elemzését tartalmazó bevezető rész után az Erdélyi Nagyfejedelemség járásainak és kerületeinek hivatalos osztrák adatsorait is bemutatja. Ezeket és a kézirat számsorai alapján készített összegzéseket egybevetve az olvasónak szembeüthet – amire egyébként a bevezető szöveg is felhívja a figyelmet –, hogy a két közlés adatai kisebb-nagyobb mértékben eltérnek egymástól. Ezek az eltérések részint a kézirat fizikai állapotából adódó hiányosságokra, készítőinek pontatlanságára, illetőleg – kerületi, járási szinten – a területi változásokra vezethetők vissza. Részben pedig azzal magyarázhatók, hogy a kéziratos forrás készítői a népszámlálásnak a helyi szerveknél maradt kimutatásai és a központi szervek által még nem helyesbített községi összeítései alapján állították össze munkájukat. (Két esetben az osztrák kiadvány összesítési hibái is tetten érhetők.) A központi szervek leggyakrabban a jelen levő, távol levő honos népesség és az idegenek számát helyesbítették (a számszerű különbségek is itt a legnagyobbak), de olykor a foglalkozási és kor adatokon is változtattak. A budapesti forrásközlés érintett járási, kerületi sorait tehát az jellemzi, hogy a honos népesség száma azonos az osztrák kiadványban szereplő népesség számával, de a honos népesség összetétele esetenként, kismértékben ugyan, de különbözik attól. Mindezeket az eltéréseket a már említett – a táblázatos fő részhez csatolt – jegyzetanyag tétélesen, számszerűen is részletezi, szükség esetén bővebb magyarázattal kísérve. A megsérült kézirat olvashatatlansága miatt a gyulafehérvári kerület tövisi járásának néhány településénél a házak és lakások száma, a szilágysomlyói kerületi szilágyzoványi járásának valamennyi községe esetében pedig a teljes számsorok kényszerűen hiányoznak a feldolgozásból.

A kolozsvári egyetem szociológiai tanszékének munkacsoportja által az 1857. évi népszámlálásról összeállított – a nyomdából 1997 elején kikerült – első kötet az *Országismeitabellák* alapján készült. A táblaanyagra az 1857. évi népszámlálás erdélyi forrásait kutatva a Román Akadémia kolozsvári fiókjának könyvtárában bukkantak rá. A forrásfeldolgozás elé írt bevezető közelebbről nem tér ki az *Országismeitabellák* létrejöttének körülményeire; megjelenését a múlt század hatvanas éveire teszi, és a román nemzeti mozgalom sikereivel hozza összefüggésbe. Ismeretes, hogy 1863 szeptemberében a nagyszebeni országgyűlés szentesítette a románság nemzeti és vallási egyenjogúsítását, a román nyelv pedig – mely az évtized kezdetétől

fogva amúgy is fokozatosan teret nyert a közigazgatásban – a német és a magyar nyelv mellett hivatalossá vált a tartományban. A bevezető értékelése szerint “az a példány, amely a jelen munka alapját képezi, ezt az új politikai keretet tükrözi, lévén háromnyelvű”. A forrásmű tehát a románság számára nemcsak demográfiai, hanem történelmi szempontból is fontos kordokumentum.

A bevezető lényegre törő tömörséggel, minden fontos szempontra kiterjedve méltatja az 1857. évi népszámlálás jelentőségét. Téves azonban az a megállapítása, mely szerint “a helységek szintjén végzett összeírás a lakosok etnikai hovatartozását is megragadta, ám sajnos ezt az információt nem dolgozták fel, és az csak levéltári kutatások útján rekonstruálható” (8. old.). A tévedés valószínűleg abból adódik, hogy bár az 1857. évi népszámlálás kérdőpontjai között nem szerepelt a nemzetiségi hovatartozás, ennek ellenére a hivatalos osztrák népszámlálási kiadványokban a nemzetiségi megoszlásra vonatkozóan is jelentek meg adatok. Ezek azonban csupán becslések, Carl Czoernig számításai nyomán. (Czoernig az 1850. évi népszámlálás nemzetiségi adatai és az 1851–1857. évi népmozgalmi statisztikák alapján határozta meg a különféle nemzetiségek számát.) Érdemes megemlíteni azt is, hogy Fényes Elek – aki szintén kísérletet tett az ország 1857. évi nyelvi-nemzetiségi viszonyainak meghatározására, ámbar a magyarság irányában elfogult becsléseit, különösen Erdélyt illetően erős fenntartással kell fogadnunk – szintén utal ebből az évből származó helységenkénti nemzetiségi kimutatásra. De ő is leszögezi, hogy “az 1857-ki országos összeírás már nem tartott fel rovatot a különféle nemzetiségek számára s így ez hivatalosan nincsen kimutatva”.⁷ Mint Dányi Dezsőtől tudjuk, Fényes e munkájához a Helytartótanács rendeletére 1862/63-ban közigazgatási céllal készült községi jegyzékeket használta fel. A Helytartótanács által bekért adatok között szerepelt a “túlnyomó divatozó nyelv” is, tehát annak a nyelvnek a megnevezése, amelyet a település népességének több mint fele beszélt (abszolút többség hiányában a lakosság nyelvét vegyesnek kellett minősíteni); az adatközlő szerveknek ezzel párhuzamosan az egyes községek népességszámát az 1857. évi népszámlálás eredménye szerint kellett megadniük.

Az *Országismeitabellák* román szempontú újraközlésében feldolgozott adatok az eredeti követve községenként a házak számára, a honos népesség számára és vallásfelekezeti megoszlására terjednek ki. A felekezetek között ott találjuk az örmény katolikusokat, nem szerepelnek viszont az örmény keletiek, akik a kéziratban az ortodoxok közé lettek besorolva (számuk egyébként alig több mint 250). A forráskötet – amely, mint korábban utaltam rá, egy közigazgatási reformtervezet mellékletét képezi – a községi adatsorokat a javasolt közigazgatási beosztás szerint (9 törvényhatóságra és 56 kerületre osztva) tartalmazza. A táblaanyag utolsó oszlopa azt mutatja ki, hogy az így felsorakoztatott helységek a törvényjavaslat megalkotásának időpontjában melyik aktuális közigazgatási egységhez (azaz a Bach miniszter bukása után visszaállított politikai beosztás szerint melyik vármegye, vidék vagy szék illető járásához) tartoztak. A feldolgozás összeállítóinak másik tévedéseként kell felrónunk, hogy a forráskötetbe foglalt területi tervezetet az 1857. évi népszámlálás idején fennálló adminisztratív beosztással azonosították. E tévedést elkerülhették volna, ha nagyobb figyelmet fordítanak a forrásban szereplő széljegyzetekre, amelyekből egy harmadik – a dokumentum létrejöttének idején fennállott tulajdonképpeni – közigazgatási szerkezet rajzolódik ki. Munkamódszerükhöz következetesen ragaszkodva ezt is beleilleszthették volna összeállításukba – így a forrás kínálta valamennyi feldolgozási lehetőséget kimerítik –, s ezáltal további, a dokumentum értelmezését segítő információkkal gazdagodott volna a felhasználó.

⁷ Fényes Elek: *A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék s járások szerint*. Pest 1867.

A kolozsvári munkacsoport csak e kötet elkészültekor jutott hozzá az 1857. évi népszámlálás másik, Budapesten már évekkor korábban megjelent anyagához. Mivel az abban szereplő információk köre és feldolgozott területe is nagyobb, mint az általuk használt forrásé, ez alapján természetesen azonnal tervbe vették egy pótkötet megjelentetését. (Ez a történeti Erdély mellett már a Partiumra, vagyis Közép-Szolnok, Kraszna és Zaránd megyékre, illetve Kővárvidékre is kiterjedt.) Tekintettel arra, hogy a két különböző forrás adatai nem mindig illeszkednek egymáshoz, nem egyszerű pótlást készítettek az előző kötethez, hanem nagyon helyesen a budapesti kiadványt a sorozat szempontjainak megfelelően teljes egészében újból feldolgozták. A nyomdából ez év januárjában – a küllemében tetszetősen megváltozott népszámlálási sorozat harmadik tagjaként – kikerült kötet bevezetője hangsúlyozza, hogy a budapesti kiadvány kínálta információk rendkívül fontosak, és messze felülmúlják az általuk előzőleg megjelentetett feldolgozás tárgy körét. A szerkesztők egyúttal megbecsülésüket fejezik ki magyarországi kollégáiknak azért, hogy közkinccsé tették ezeket a kivételes értékű adatokat. (Sajnálatos, hogy e méltató bekezdésben a budapesti forráskiadvány összeállítójának a neve említetlenül maradt.)

Az adatokat a kolozsvári munkacsoport ez alkalommal is az eredeti teljességgel reprodukálta, csupán a rovatok csoportosításában hajtott végre néhány ésszerű változtatást. Így a jelen levő, illetve távol levő férfiak és nők számoszlopai a tartózkodási hely szerinti adatsorokba kerültek, a foglalkozási rovatok pedig a népesség kor szerinti részletezése után következnek. Elhagyták továbbá az 1850. évi jelen levő népesség számát tartalmazó rovatot. Vitatható módon kimaradtak a szilágyzoványi járási összegek is, mivel azok a községi részletezés hiányában nem voltak beépíthetők a mai közigazgatás szerinti csoportosításba. (A járás 35 községéből 33 a mai Szilágy, 2 pedig Bihar megye területére esik.) E számokat legalább az erdélyi összegzés során érdemes lett volna feltüntetniük, s így a romániai használatnak is a rendelkezésére állnának a tartomány egészére vonatkozó adatsorok. A budapesti eredeti és a kolozsvári újrafeldolgozás összegei között – természetesen azonos területen számítva – a legtöbb rovatban kisebb-nagyobb (többnyire azonban egyszámjegyű vagy elhanyagolható mértékű) eltérés tapasztalható. Ezt részben a budapesti kiadvány összefoglaló táblázatának hibái magyarázzák. Ugyanakkor a kötet bevezetője utal rá, hogy az újrafeldolgozás során egyes adatoknak – a végeredmények egyezése érdekében esetenként önkényes – javítására is sor került, különbségek tehát ebből is adódhatnak. Ezeket a módosításokat nem jelölték, így az eltérések tényleges okainak felderítésére nem vállalkozhattam. Ellenőrzésre egyedül a felekezeti adatok esetében volt lehetőségem, aminek eredményét a feldolgozó munka nehézségeinek illusztrálására – a számtalan lehetséges buktató közül csupán néhányat felvillantva – bemutatom. (Az összehasonlításhoz a budapesti kötet összegzéseinek előzetesen helyenként javítani kellett.) A kolozsvári kötetben a honos népesség összes száma 5-tel, a reformátusoké 1-gyel, az izraelitáké 3-mal, az örmény katolikusoké pedig 1-gyel több, míg az ortodox felekezetüké 2-vel, az unitáriusoké pedig 8-cal kevesebb, mint a budapesti eredetiben. Az eltérések okai a következők. Az eredetihez képest tévedésből Magyarpeterd (Kolozsvári kerület, tordai járás) 1 görögkeleti lakosa örmény keleti felekezetűnek, Kővárberence (Dési kerület, magyarlápósi járás) 8 izraelita felekezetű lakosa pedig unitáriusnak lett véve. A Brassói kerület hosszúfalusi járásában a felekezeti részadatok összege Bodola községben 1 fővel több, Pürkerec községben pedig 1 fővel kevesebb, mint a honos népesség száma. Itt a javítás oly módon történt, hogy Bodola községben az ortodox lakosok számát eggyel csökkentették, Pürkerec községben pedig a reformátusokét egy fővel megemelték, holott az illető községek részadatainak megfeleltetéséhez – a járási összegzéssel is egyezően – elegendő lett volna a helyesbítést ugyanazon (bármelyik) felekezet esetében elvégezni. Végül Almácsáka (Dési kerület, semesnyei járás) izraelita felekezetű lakosainak s ennek megfelelően a honos népességnek is a száma a forráskötetben szereplő adatokkal szemben 5

fővel több. A hiba alighanem a forráskötetben van, ahol a jelen lévő és az összes honos népesség száma ötten kevesebb, mint a nemek, illetve a kor szerinti adatok összege. A honos népesség és az izraeliták számát a kolozsváriak az *Országismeitabellák* alapján helyesbítették. Mint látható, a hat érintett rovatnál mutatkozó (egyébként jelentéktelen) eltérés több típusba sorolható: két esetben a feldolgozás során történt elírás, négy esetben viszont az eredeti pontatlanságát kellett kijavítani (amiből azonban két javítás tévesnek bizonyult). De találni példát a végösszegeket nem befolyásoló hibára is. Az eredetiben a Marosvásárhelyi kerület mezőmadarasi járásában Kislekence, Kölpény, Malomfalva, Marosszentanna, Marosszentkirály, Mezőmajos és Mezőménes adatsorai felcserélődtek egymással. Az *Országismeitabellák* segítségével azonban itt is sikerült az összekuszált adatsorok megfelelő rendjét visszaállítani. Az észlelt eltéréseknek tehát nem mindegyike írható a feldolgozók rovására, és ezek is apró, az ilyen irdatlan mennyiségű adattömeg mozgatásánál természetesen jelentkező szépséghibák csupán. A feldolgozók munkáját az is nehezítette, hogy a budapesti kiadás összegzési hibái erősen behatárolták az eredeti alapján történő közvetlen ellenőrzés lehetőségét.

A táblázatos részben ez alkalommal is megjegyzések hívják fel a figyelmet a vitatható felekezeti besorolásokra. Utalnak az *Országismeitabellákkal* szembeni adatszerű eltérésekre és a településállományban mutatkozó különbségekre is. A szerkesztők ugyanakkor előrebojtják, hogy ebben a kötetben “nem éltek vissza” a magyar- és más jegyzetek lehetőségével.

Az 1857. évi népszámlálás román nyelvű kiadásának második “átdolgozott és kiegészített” változatához írott bevezető sokkal szűkszavúbb, mint az előző köteté volt. Pedig nem ártott volna az abban foglalt általános információkat – a téveseket kiigazítva persze – teljes terjedelmükben újraközölni. Nem biztos ugyanis, hogy akihez eljut ez az új változat, az rendelkezik majd az előzővel is. Célszerű lett volna a magyar forráskötet kísérő tanulmányának is legalább a fontosabb gondolatait beépíteni, különös tekintettel az eredeti kéziratnak a hivatalos osztrák népszámlálási kiadványtól való eltéréseire és a kézirat feldolgozása során felmerült szerteágazó módszertani problémákra. Sajnos ez a bevezető is megismétli, sőt nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a korábbi változat mutatója az 1857. évi közigazgatási beosztást részletezi. Mint fentebb rámutattam, ez az állítás nem állja meg a helyét. Éppen a mostani kiadás az, amelynek mutatórészé a feldolgozás alapját képező kézirat nyomán viszonylag hűen tükrözi a népszámlálás idején fennállt állapotokat. Azokat a kisebb területi változásokat pedig, melyek a népszámlálás lebonyolítása, illetve a kézirat születésének időpontja (azaz 1857 és 1860) között lezajlottak, a budapesti forráskötet jegyzetei alapján ismertetni lehetett volna.

A bevezetőben egy fontos táblázat is található, amely a kötet szerkesztőinek a népesség 1857-ben feltételezett etnikai arányaira vonatkozó becslését számszerűsíti. A táblázathoz fűzött módszertani fejtegetés szerint (ez teljes részletességgel csak az előző kötet előszavában olvasható) a hangsúlyozottan tájékoztató jellegű becslés azon a megfelelően alapul, ami Erdélyben nemzetiség és vallásfelekezet között az idő tájt nagy vonalakban fennállt. A románok valamennyien ortodoxok vagy görög katolikus felekezetűek voltak, a magyarok a római katolikusok, reformátusok és unitáriusok közül kerültek ki, a németek (szászok) csaknem mind lutheránusok, míg a zsidó etnikumnak szinte tökéletes jelzője az izraelita vallás. A román felekezetek sorait ugyanakkor jelentős számban gyarapították a cigányok, több más etnikum a magyarokkal azonos vallású volt (ideértve a németek és a cigányok egy részét), magyarokat viszont más felekezetek (elsősorban a lutheránusok) között is találni.

E lényegileg helytálló megállapítások alapján, az 1850. évi népszámlálás tanulságait figyelembe véve tovább finomíthatjuk azt a képet, amit az említett táblázat a nemzetiség és felekezet mechanikus azonosításával első megközelítésben felvázol. Az 1. táblázat az 1850. és 1857. évi

népszámlálás felekezeti, illetőleg az 1850. évi népszámlálás nemzetiségi adatait tartalmazza a történeti Erdély és a Részek területén.

1. táblázat. A népesség felekezeti megoszlása 1850-ben és 1857-ben és nemzetiségi megoszlása 1850-ben Erdélyben és a Partiumban

	Felekezet				Nemzetiség		
	1850		1857		1850		
Összesen	2 061 645	100,0	2 174 137	100,0	Összesen	2 061 645	100,0
Görögkeleti	621 852	30,2	680 470	31,3	Román	1 225 618	59,5
Görög katolikus	664 154	32,2	674 463	31,0	Magyar és székely	536 843	26,0
Római katolikus	219 536	10,6	237 756	10,9	Német és szász	192 270	9,3
Református	297 129	14,4	312 245	14,4	Cigány	78 885	3,8
Lutheránus	197 359	9,6	196 385	9,0	Zsidó	15 606	0,8
Unitárius	46 016	2,2	48 117	2,2	Örmény	7 687	0,4
Izraelita	15 599	0,8	18 793	0,9	Egyéb	4 736	0,2
Egyéb			5908**	0,3			

* Az örmény felekezet híveivel együtt.

** Örmény felekezetek.

1850 és 1857 között a felekezeti arányok csak kismértékben módosultak. A görögkeletiek aránya ugyan 1,1 százalékponttal nőtt, a görög katolikusoké azonban 1,2 százalékponttal csökkent (az eltolódások a két népszámlálás vallási felvételében mutatkozó tévedések folytán részben nemzetiségen belüli felekezeti átcsoportosítást takarnak), a román felekezetek számereje tehát összességében változatlan maradt. Nem változott a reformátusok és az unitáriusok részaránya sem, és csak egy árnyalattal erősödött az izraelita felekezetüké. Számottevően csökkent viszont a lutheránusok aránya, a római katolikusoké pedig (akiknek soraiból 1850-ben le kell számítanunk a megfelelő örmény felekezet híveit) ugyanannyival emelkedett. Látható az is, hogy a román nemzetiségűek számaránya 2,9, a magyar (és székely) nemzetiségűeké 1,2, a németeké (és szászoké) pedig 0,3 százalékponttal alacsonyabb, mint az adott nemzetiséget jellemző felekezeteké, illetőleg nemzeti alapon elkülöníthető felekezeti gyűjtőcsoportoké. Az 1850. évi népszámlálás adatainak részletezése lehetőséget nyújt arra, hogy az egyes nemzetiségek megoszlását – a nemzetiségi és felekezeti adatok községenkénti egybevetése útján – a különböző nemzeti egyházakhoz való tartozásuk szerint is kimutassuk, és így legalábbis hozzávetőleges magyarázatot kapjunk a nemzetiségi és felekezeti hovatartozás között tapasztalható eltérésekre. Számításaim végeredményét a 2. táblázat tartalmazza:

2. táblázat. A nemzetiségek becsült felekezeti megoszlása a különböző nemzeti egyházakhoz való tartozásuk szerint Erdélyben és a Partiumban az 1850. évi népszámlálás adatai alapján

	Összesen	Görögkeleti, görög katolikus	Római katolikus,* református, unitárius	Lutheránus	Izraelita	Örmény**
Összesen	2 061 645	1 286 006	554 994	197 359	15 599	7687
Román	1 225 618	1 225 618	-	-	-	-
Magyar és székely	536 843	1595	517 998	17 250	-	-
Német és szász	192 270	-	14 014	178 256	-	-
Cigány	78 885	57 793	19 722	1370	-	-
Zsidó	15 606	-	-	-	15 599	-
Örmény	7687	-	-	-	-	7387
Egyéb	4736	1000	3260	483	-	-

* A vallásuk alapján külön vett (túlnyomó többségükben örmény katolikusnak feltételezett) örmény nemzetiségűek száma nélkül.

** A népszámlálás az örmény felekezeteket külön nem mutatta ki. Ide az örmény nemzetiségűek száma került.

Az 1850. évi felvételben felekezet és nemzetiség között teljes megfelelés csak a zsidó (és feltevésem szerint az örmények) esetében volt. A román nemzetiségűek valamennyien ortodoxok vagy görög katolikusok, a keleti szertartású egyházak híveinek azonban csaknem 5 százaléka nem román (túlnyomóan cigány) nemzetiségű. A magyar és székely nemzetiségűek 96,5 százaléka római katolikus, református vagy unitárius vallású, 3,2 százaléku lutheránus, de elenyésző számban (főleg Hunyad és Zaránd szórvány vidékein) ortodox és görög katolikus híveket is találni közöttük. A cigányok 73,3 százaléka román, 25 százaléka pedig magyar vallású. A németek (szászok) nemzeti egyházának hívei közül csaknem minden tizedik más nemzetiségű, hiányukat azonban – különösen ha figyelembe vesszük, hogy a lutheránusok számát téves felekezeti adatfelvételek is növelték – a római katolikus németek száma lényegében kiegyenlíti.

Az 1857. évi nemzetiségi arányokat én is a felekezeti viszonyokon keresztül, mégpedig az 1850. évi nemzetiség- és felekezetközi összefüggéseknek az 1857. évi adatokra vetítésével próbáltam megragadni. Vonatkozó számításaim eredménye a következő:

3. táblázat. A nemzetiségek becsült felekezeti megoszlása a különböző nemzeti egyházakhoz való tartozásuk szerint Erdélyben és a Partiumba az 1857. évi népszámlálás időpontjában

	Összesen	Görögkeleti, görög katolikus	Római katolikus, református, unitárius	Lutheránus	Izraelita	Örmény
Összesen	2 174 137	1 354 933	598 118	196 385	18 793	5908
Román	1 291 233	1 291 233	-	-	-	-
Magyar	576 468	1700	558 268	16 500	-	-
Német	193 135	-	15 100	178 035	-	-
Cigány	83 600	61 000	21 250	1350	-	-
Zsidó	18 793	-	-	-	18 793	-
Örmény	5908	-	-	-	-	5908
Egyéb	5000	1000	3500	500	-	-

A számításokat a különböző nemzetiségeknek az egyes felekezeteken vagy felekezeti gyűjtőcsoportokon belül 1850-ben megállapított aránya alapján végeztem el oly módon, hogy az illető felekezetek 1857. évi lélekszámából is ugyanezeket a százalékokat számítottam az adott nemzetiségre. (Kivéve a lutheránus vallású magyaroknál, akiknek számát az általuk lakott 14 község adatai alapján összegeztem.) Végezetül az így nyert adatokat néhány más becslés eredményével állítottam párhuzamba (4. táblázat).

4. táblázat. A nemzetiségek becsült száma és aránya Erdély és a Partium területén az 1857. évi népszámlálás idején (szám szerint és százalékban)

	Saját becslés		Tafeln		Nyárády R. Károly ⁸		Studia Censualia Transsilvanica [*]	
Összesen	2 174 137	100,0	2 173 704	100,0	2 173 704	100,0	2 149 949	100,0
Román	1 291 233	59,4	1 287 712	59,2	1 271 640	58,5	1 341 187	62,4
Magyar	576 468	26,5	569 742	26,2	592 111	27,3	588 254	27,4
Német	193 135	8,9	202 114	9,3	196 375	9,0	196 375	9,1
Cigány	83 600	3,8	82 480	3,8	83 186	3,08	-	-
Zsidó	18 793	0,9	18 792	0,9	18 792	0,9	18 224	0,8
Örmény	5908	0,3	8774	0,4	7600	0,3	5909	0,3
Egyéb	5000	0,2	4090	0,2	4000	0,2	-	-

* A szilágyzoványi járás adatai nélkül.

Becslésem lényegében egybevág a *Tafeln* 1861. évi kötetében szereplő adatokkal (azaz Czoernig számításaival). Az osztrák kimutatásban említésre érdemes eltérés csupán a magyarok

⁸ Nyárády R. Károly: *Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig*. = A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézetének történeti demográfiai füzetei 3. Bp. 1987. 36. Ua. EM LIX(1997). 1–2. sz. 30.

rovására és a németek, illetőleg örmények javára mutatkozik. A németek száma eltűzöttnek tűnik, hiszen az etnikum zömét alkotó lutheránus vallásúak népességi súlya az 1850. évi népszámlálás óta nem csupán számarányukat tekintve csökkent, de ténylegesen is kevesebben lettek. Az örmény felekezetűek számbeli hiánya az örmény nemzetiségűekhez képest valószínűleg a vallásváltozásban is kifejeződő nyelvi és kulturális beolvadásukból adódik. A 4. táblázatban található másik két becslés vallás és nemzetiség mechanikus megfeleltetésén alapul. A kolozsvári forrásfeldolgozás bevezetőjének szerzője módszertani megjegyzéseiben számol ugyan a rendhagyó felekezeti kötődésekkel, táblázatában azonban az egyéb nemzetiségűeket és a cigányokat nem mutatja ki. Magyarázata szerint ez a népesség nem következtethető ki a vallások semmiféle felosztása alapján (amit cáfolni vagyok kénytelen), ugyanakkor utal rá, hogy a cigányok nemcsak a sajátosan román, hanem a magyar vallásúak között is jelen vannak. A cigány népesség nála teljes egészében a románok számarányát gyarapítja, az egyéb nemzetiségűek pedig a magyarság súlyát növelik. Eljárása véleményem szerint számottevő becslési hibához vezet, ami különösen cigány–román viszonylatban komoly torzulást okoz az adatsorokban. Azt, hogy az egyébként körültekintő okfejtésből adódó következtetések nem jelennek meg a számításokat summázó táblázatban, azért is hibának tarthatjuk, mert általános tapasztalat szerint a különféle hivatkozások többnyire csak a beszédes számsorokat idézik, a pontosító megjegyzésekre az interpretációk során már ritkábban figyelnek oda. Táragszerűbb Nyárády R. Károly eljárása, aki hasonló alapon nyugvó nemzetiségi becslésében elkülönítette a cigányokat. (Számukat az 1850. évi népszámlálási adatok alapján számította ki, a cigányság szaporodását a két görög rítusú egyház híveinek szaporodásával azonos arányúnak feltételezve.) Igaz, a cigányok számát ő viszont teljes egészében a román vallásúakéból vonta le, aminek következtében – mint ő maga is figyelmeztet rá – a román nemzetiség becslése tekintetében közel 20 000 főnyi hibalehetőség adódik. Am ez még mindig kisebb mértékű tévedés, mint ami ellenkező esetben áll elő. Hozzáteszi ugyanakkor, hogy ez a tévedés mindössze 6000-re apad, ha a két román egyház 14 000-re becsült magyar híveit is figyelembe vesszük. Ez nyilvánvaló utalás azokra a magyarosodás útjára lépett székelyföldi görög katolikusokra és ortodoxokra, akik az 1850. évi osztrák népszámlálás nemzetiségi felvételében felekezeti alapon románokként lettek összeírva. (Mint tudjuk, e vitatott hovatarozású csoport létszámát Dávid Zoltán 1850-ben tízezerre becsülte.) Tény, hogy Nyárády R. Károly is bizonyos fokig következtelenül járt el, miután nemzetiségstatisztikai fejtegetéseibe ily módon a nyelvi asszimiláció problémakörét belevegyítette. Hiszen ezen az alapon, a román ajkú cigányságra tekintettel, a románok számát is emelnie, a cigányokét pedig csökkentenie kellett volna. Mindezzel együtt becslése végső soron inkább a Czoernig-féle és az általam végzett számításokkal rokonítható. Ez a három becslés – különös tekintettel a román és a cigány népesség számának alakulására – szerintem megbízhatóbb támpontot nyújt az etnikai viszonyok változásainak nyomán követéséhez, mint az ismertetett kötetben található sommás – a román nemzetiségűek számarányát az 1850. évi kimutatáshoz képest indokolatlanul három százalékponttal megnövelő – számítás. Ezzel a problémával a sorozat szerkesztői a következő kötet kapcsán fognak szembesülni, amikor láthatóvá válik, hogy becslésük feltűnő ellentmondásban van az 1880. évi magyar népszámlálás anyanyelvi felvételében kirajzolódó nemzetiségi struktúrával. Erre az ellentmondásra sem a közben eltelt időszak népmozgalmi eseményei, sem pedig a (közvetlen) nemzetiségi, illetve (közvetett) anyanyelvi statisztika közötti módszerbeli eltérések nem kínálnak majd elégséges magyarázatot.

A kelletténél talán nyomatékosabban fogalmaztam meg kritikus észrevételeimet, és a megérdemelnél kevesebb teret kapott a kötetekben megtestesült teljesítmény méltatása. Feltétlenül szükségesnek tartottam azonban felhívni a szerkesztők figyelmét az említett – a kötetek tényleges tartalmi értékeihez képest egyébként másodlagosnak számító – tévedésekre. Összegezve az

eddig leírtakat, mindenekelőtt hangsúlyozom, hogy a kolozsvári tudományegyetem szociológiai tanszékének munkacsoportja e két újabb kiadvánnyal messzemenően megfelelt a Studia Censualia Transsilvanica sorozat induló kötete által keltett pozitív várakozásnak. Paradox módon azt is szerencsésnek tarthatjuk, hogy csak megkésve szerezték tudomást az 1857. évi erdélyi népszámlálás Budapesten megjelent kötetéről, mert így egy másik hasznos – bár inkább igazgatás- és politikatörténeti szempontból fontos – forrásfeldolgozást is letettek az asztalra. Szükségből erényt kovácsoltak tehát, hiszen ellenkező esetben ez a feldolgozás valószínűleg nem készült volna el. Az már más kérdés, hogy e dokumentumnak elsősorban a demográfiai és statisztikai vonatkozásaira összpontosítottak, ezért nem fordítottak kellő gondot tulajdonképpen rendeltetésének a feltárására, sőt félreértelmezték azt.

Rendkívüli teljesítményként értékelhetjük, hogy szinte még ugyanabban az évben tető alá hozták népszámlálási kiadványuk második kötetét. A maga nemében szinte páratlanul gazdag – a sorozat szociológiai irányultsága szempontjából is igen fontos – adatanyag gondos megszerkesztése ilyen rövid idő alatt lehetetlen lett volna az előző kötet munkálatai nélkül. Valószínűleg a még így is feszített munkatempónak tudható be, hogy az újabb kiadás bevezetője a szokottnál is vázlatosabbra sikerült. Az előző kiadás előszavának téves információit azonban érdemes lett volna helyesbíteniük, hiszen a köteteket – a bennük foglalt tényanyagnál fogva – mindenestül hiteles forrásként kezeli majd az olvasó. Mivel az 1857. évi népszámlálás nem vizsgálta a nemzetiségi viszonyokat, indokolt volt az arra utaló közvetett információk birtokában egy alternatív hipotézist megfogalmazni a népesség etnikai szerkezetére vonatkozóan. Szerencsésebb lett volna azonban, ha erre elmélyültebb vizsgálat keretében kerül sor, élve az összehasonlító elemzés valamennyi rendelkezésre álló lehetőségével, hiszen az etnodemográfiai jelenségek tárgyszerűen csak összefüggéseik komplex rendszerében ragadhatók meg.

Az 1850. évi népszámlálási kötetet méltató korábbi írásomból is kiderülhetett, hogy a sorozatot nagyra értékelem. Véleményem változatlan, sőt erősödik bennem a meggyőződés, hogy korszakos jelentőségű vállalkozásról van szó. Bíráló megjegyzéseimet tehát nem elmarasztalásnak szántam; észrevételeimmel éppen ennek az általam is pártolt programnak a maradéktalan valóraváltását igyekszem a magam módján elősegíteni.